

- (८) शिखरिणी :

महाराष्ट्री सृष्टी स्वविभव चतुर्मास मिरवी,
अहा ती मैदाने चिररुचिर येथे न हिरवी,
वहाती येथे न स्थिर गहन विस्तीर्ण तटिनी,
पहा सह्याचीच प्रखर गिरिराजी शिखरिणी.

लगक्रम : | — — ऽ — — — ँ । ँ ऽ । — ँ ँ । ँ ँ ।

- गण : य म न स भ ल ग
- लक्षण : हे अक्षणगणवृत्त आहे. प्रत्येक चरणात १७ अक्षरे असतात.
- गण : य - म - न - स - भ - ल - ग ; यती ६ व १२ व्या अक्षरांवर.
- जयामध्ये येती , य - म - न - स - भ - ला - गा शिखरिणी ।

- (९) मंदाक्रांता :

मेघांनी हे गगन भरता गाढ आषाढमासी
होई पर्युत्सुक विकल तो कांत एकांतवासी
तन्निःश्वास श्रवुन रिझवी कोण त्याच्या जिवासी ?
मंदाक्रांता सरस कविता कालिदासी विलासी

- लगक्रम : — — — | — — — | ~ — — | ~ — — | ॰ ॰ ~ | ॰ ~
- गण : म भ न त त ग ग
- लक्षण : हे अक्षरगणवृत्त आहे. प्रत्येक चरणात १७ अक्षरे असतात.
- गण : म - भ - न - त - त - ग - ग ; यती ४ व ६ व्या अक्षरांवर.
- मंदाक्रांता म - भ - न - त - त - गा - गा गणी मंद चाले ।

- (१०) पृथ्वी :

कुठे भटकशी घना? वळुनि ऐक केकावली
न हाक हृदयी तुझ्या जननिची कशी पावली?
सुकूनि विरहानले मलिन दीन साध्वी पडे,
विलंबित गति त्यजी , द्रवुनि धाव पृथ्वीकडे

- लगक्रम : — — — | — — — | ~ — — | ~ — — | ॰ ॰ ~ | ॰ ~
- गण : ज स ज स य ल ग
- लक्षण : हे अक्षरगणवृत्त आहे. प्रत्येक चरणात १७ अक्षरे असतात.
- गण : ज - स - ज - स - य - ल - ग ; यती ८ व्या अक्षरावर.
- सदैव धरिते ज - सा - ज - स - य - ल - ग पृथ्वी पदी।

- (११)हरिणी :

दचकुनि बघे व्याधाला जो सवत्स कुणी मृगी
चपल चरणी घे उड्डाणे, स्थिरेल कशी उगी?
जव चिमुकल्या वत्साला तो धरी, उचलूनि घे
परतुनि तया मागे पहा हरिणी निघे.

लगक्रम : | ̄ ̇ ̇ | ̇ ̇ ̇ ̇ ̇ ̇ ̇ ̇ | ̄ ̇ ̇ | ̄ ̇ |

- गण : न स म र स ल ग
- लक्षण : हे अक्षणगणवृत्त आहे. प्रत्येक चरणात १७ अक्षरे असतात.
- गण : न - स - म - र - स - ल - ग ; यती ६ व १० व्या अक्षरावर.
- न - स - म - र - स त्या पुढीत येती, ल - गा , हरिणीच ती ।

- (१२) शार्दूलविक्रीडित :

भाषा संस्कृति थोर एकच महाराष्ट्रा, तुझी देख रे
नाना धर्म असंख्य जाति असती अद्यापि सारे खरे
भेदांनी परि या किती दिन तुवा व्हावे त्रिधा पीडित
ताणूनी अपुले स्वरूप कर तू शार्दूलविक्रीडित

- लगक्रम : $\bar{\text{म}} \bar{\text{स}} \bar{\text{ज}} \bar{\text{स}} \bar{\text{त}} \bar{\text{त}} \bar{\text{ग}}$
- गण : म स ज स त त ग
- लक्षण : हे अक्षरगणवृत्त आहे. याच्या प्रत्येक चरणात १९ अक्षरे असतात.
- गण : म - स - ज - स - त - त - ग ; यती १२ व्या अक्षरावर.
- मा - सा - जा - स - त - ता - ग येति गण ते शार्दूलविक्रीडित ।

- लगक्रम : — — — | — — ँ | ॰ ॰ ॰ | ॰ ॰ — | — ॰

- ppt.com

लगक्रम :

: त त त त त त त ग

- लक्षण : हे अक्षरगणवृत्त आहे. याच्या प्रत्येक चरणात ११ अक्षरे असतात.
- गण : त – त – त - त –त – त – त – ग; यती ४, १०, १६ व्या अक्षरांवर.
- साता 'त' कारीच मंदारमाला गुरु एक त्याच्याही अंती वसे ।

• १५) सुमंदारमाला :

- (मंदारमालेच्या आरंभी एक लघू अक्षर आले की हे वृत्त होते.)
मराठी असे आमची मायबोली, जरी भिन्न धर्मानुयायी असू
पुरी बाणली बंधुता अंतरंगी, हिच्या एक ताटात आम्ही बसू

• लगक्रम : $\bar{\quad} \quad \bar{\quad} \quad \bar{\quad} \quad \bar{\quad} \quad \bar{\quad} \quad \bar{\quad} \quad \bar{\quad}$
 $\bar{\quad} \quad \bar{\quad} \quad \bar{\quad} \quad \bar{\quad} \quad \bar{\quad} \quad \bar{\quad} \quad \bar{\quad}$

• गण : य
य य य य य य लग

• लक्षण : हे अक्षरगणवृत्त आहे. प्रत्येक चरणात अक्षरे २३.

• गण : य - य - य - य - य - य - य - ल - ग; यती ५, ११, १७ व्या अक्षरांवर.

• सुमंदारमालेत मंदारमालेहुनी एक ये आदि लघ्वक्षर ।

मात्रावृत्ते (जाती)

- अक्षरगणवृत्तांतील काही महत्वाची वृत्ते आपण पाहिली, आता काही महत्वाच्या
- मात्रावृत्तांचा परिचय करून घेऊ. 'मात्रा' कशास म्हणतात व त्या कशा मोजतात हे या पाठाच्या प्रारंभी आपण पाहिले.
- ज्या कवितेच्या चरणात अक्षराचे व गणांचे बंधन नसून केवळ मात्रांचे बंधन असते त्यास त्यास 'मात्रावृत्त' किंवा 'जाती' असे म्हणतात.
- मराठीत ज्यांना आपण 'पदे' म्हणतो त्यांचा समावेश मात्रावृत्तांत होतो. मात्रावृत्तांत पदांशिवाय अनेक प्रकारच्या पद्यरचना आढळतात.
- सलग वर्णन करताना म्हटले जाणारेकटाव, उपदेशाचा डोस पाजणारे फटके, परमेश्वराला आळविण्यासाठी म्हटल्या जाणा-या भुपाळ्या व आरत्या, तान्ह्या मुलांसाठी रचलेली अंगाई - गीते व पाळणे, शूरवीरांच्या कीर्तीचे गाडले जाणारे पोवाडे व समरगीते, तरुणांच्या प्रेमांची चित्रणे करणा-या लावण्या अशांचा समावेश मात्रावृत्तांतच होतो.

- मात्रावृत्तांत ठरावीक मात्रांचे सर्व चरण असतात असे नाही. निरनिराळ्या मात्रावर्तींचे भाग एकत्र केलेले असतात. प्रारंभी ध्रुवपद, मग कडवे व केव्हा केव्हा कडव्यात चाल बदलून येणारा अंतरा व कडव्याच्या शेवटी पुनःपुन्हा म्हणावयाच्या प्रारंभीच्या ओळी म्हणजे ध्रुवपद अशी ही रचना असते. पदे म्हणताना आपण ताल धरतो, म्हणजे ठरावीक अंतरावर आपण थांबतो व टाळी वाजवितो.

- चरणातील मात्रा मोजताना केव्हा केव्हा आठ मात्रांचा किंवा सहा मात्रांचा असे गट किंवा गण पडतात.
- आठ मात्रांच्या गटाला 'पद्म' असे म्हणतात (पद्म = कमळ . कमळाला आठ पाकळ्या असतात) व ते 'प' या अक्षराने दाखविले जाते.
- सहा मात्रांच्या गटाला 'भृंग' म्हणतात .(भृंग = भुंगा. भुंग्याला सहा पाय असतात.) हा गट 'भृ' या अक्षराने दाखवितात.
- चार किंवा पाच मात्रांच्या गटांना 'क' (= कवळलिंब) म्हणतात.
- मात्रावृत्ताच्या चरणात पद्माचा किंवा भुंगाचा एकच गट न येता अनेक गट येतात. त्यांना 'आवर्तन' म्हणतात.
- मात्रावृत्ताच्या चरणातील मात्रा कशा मोजतात व त्यांतील गटांचे लेखन कसे करतात ते पाहा:

- प ती त पा व न । ना म ऐ कु नी । आ लो मी दा । रा
- १ २ १ २ १ १ २ १ २ १ २ २ २ २ २
- ८ ८ ८ २
- प प प +
- चरणाच्या शेवटी दोन मात्रांचे एक अक्षर असेल तर ते + चिन्हाने दाखवतात.
- जसे दोन मात्रा (+), तीन मात्रा (U +) चार मात्रा (- +), सहा मात्रा (- - +).
- वरील 'पतितपावन' मात्रावृत्तात पद्माची तीन आवर्तने व शेवटी एक गुरु येतो. त्याच्या लक्षणाचे लेखन
- (प । प । प । +) असे केले जाते.

- मात्रावृत्तात चार मात्रांचा एक गण मानतात. असे मात्रागण पाच आहेत.
- म [—] [—] , स , [—] ँ ज , ँ [—] भ [—] , [—] न , ँ [—] [—] [—] [—]
- मात्रावृत्तात सगळ्याच चरणांतील मात्रा सारख्या असल्या तर त्यास 'समजाती' म्हणतात.
- दोन भिन्न मात्रावर्तींचे चरण असल्यास 'विषमजाती' म्हणतात.

- पुढील मात्रावृत्तांची लक्षणे पाहा:
- (१) दिंडी घोष होता 'ग्यानबा तुकाराम'

(मात्रा १९) राउळाची ही वाट सुखाराम

९ + १० करी भक्ती चित्तात नृत्यलीला

पहा दिंडी चालली पंढरीला

• १२ २२ २ | १२ २१ २२

• = ९ = १०

- यातील चारही चरणांतील मात्रासंख्या मोजली तर प्रत्येकात १९ भरते. म्हणून हे मात्रावृत्त आहे.
- प्रत्येक चरणात दोन स्पष्ट भाग पडतात.
- पहिल्यात ९ मात्रा व दुस-या १० मात्रा असतात व यांचेदेखील पूर्वार्धात ३ – २ – २ – २ व उत्तरार्धात ३ – ३ – २ – २ असे मात्रागणांचे भाग पडतात.
- गण संपला की अक्षर संपावयास हवे. ही कविता चालीवर म्हणून पाहा. म्हणाजे याची स्पष्ट कल्पना येईल.

२) आर्या

- {मात्रा ३०} संस्कृतात ज्याला गीती म्हणतात त्या पद्य प्रकाराला १२ + १८} मराठीत आर्या म्हणतात.

मोरोपंतांच्या आर्या प्रसिद्ध

१२ + १८} आहेत. आर्येचे एक उदाहरण पाहा:

सुश्लोक वामनाचा, अभंगवाणी प्रसिद्ध तुक्याची ।

ओवी ज्ञानेशाची किंवा आर्या मयूरपंताची।

- मात्रा - २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ १२ १२ २ २
- = १२ = १८
- लक्षण: आर्या हे अर्धसम मात्रावृत्त आहे. त्याचे दोन मोठे चरण दिसत असले तरी प्रत्येक चरणाचे पूर्वार्ध (१२ मात्रांचा) व उत्तरार्ध (१८ मात्रांचा) असे दोन भाग पडतात;
- पण सामान्यतः आर्येचे चार चरण मानतात. त्यांतील पहिल्या व तिस-या चरणांत प्रत्येकी १२ मात्रा असून दुस-या व चौथ्या चरणात १८ मात्रा असतात.

• मात्रावृत्ते (जाती) उदाहरणे व लक्षणे

• पद्मावर्तनी समजाती

३) पादाकुलक : हिरवे हिरवे गार गालिचे

- मात्रा १६ } हरित तृणाच्या मखमालीचे
- ८ + ८ } त्या सुंदर मखमालीवरती
- प । प } फु ल रा णी ही खे ळ त हो ती

- — — ॰ ~ | — — — — ~ ~
- १ १ २ २ २ २ १ १ २ २
- प प

- लक्षण: हे मात्रावृत्त आहे. ह्याच्या प्रत्येक चरणात १६ मात्रा असून ८ व ८ मात्रांची अशी पद्माची दोन आवर्तने येतात.
- ही पद्मावर्तनी समजाती आहे.

४) उद्धव :

- मध्वमुनीश्वरांच्या प्रसिध्द पद्यावरून हे नाव देण्यात
- मात्रा १४ } आले आहे.त्यांचे प्रारंभीचे दोन चरण पुढीलप्रमाणे:
- - । प । - + } उद्धव शांतवन कर जा । त्या गोकुलवासि जनांचे ॥ ध्रु. ॥
- २ + ८ + ४ } - । - ॐ ~ । ॐ ॐ ~ - - ~
- २ १२ २ १ १ १ ११ २
- - प - +
- उद्धवाच्या प्रत्येक चरणातील मात्रा १४ असल्या तरी त्याचे २ + ८ + ४ असे गट पडतात.
- दोन चरण मिळून ध्रुवपद होते. याला अंतरादेखील १४ मात्रांचा असतो.

- (५) **बालानंद** : आनंदी आनंद गडे । इकडे तिकडे चोहिकडे

- (अचलगती) वरती खाली मोद भरे । वायुसंगे मोद फिरे

- मात्रा १४ } आ नं दी आ नं द ग डे

- ८ + ६ } — — — — — । — ॰ —

- प । - - + } २ २ २ २ २ १ १ २

- ८ ६

- प - - +

- प्रत्येक चरणात ८ व ६ असी मात्रांचे दोन गट असतात.

- अंतरा पदमाचा म्हणजे ८ मात्रांचा केव्हा असतो, केव्हा नसतो.

बालकवींच्या 'आनंदी आनंद गडे' या कवितेवरून याला 'बालानंद' असे नाव देण्यात आले आहे.

- या वृत्ताला '**अचलगती**' असे नाव डॉ. माधवराव पटवर्धन यांनी दिले आहे.

• ६) भूपतिवैभव :

- नाटककार गो. ब. देवल यांच्या एका पदावरून या वृत्ताला हे नाव देण्यात आले. त्याचा प्रारंभीचा चरण पुढीलप्रमाणे :

• मात्रा २२ } भू पती खरे ते वैभवसुख सेवीती

• २ + ८ + ८ + ४ } २ । १२ १२ २ । २ ११११ २ । २२

• - । प । प । - + } २ ८ ८ ४

• - प प - +

- याच्या प्रत्येक चरणात (२ + ८ + ८ + ४) असे २२ मात्रांचे गट असतात व याला (१४ + ५) = १९ मात्रांचा अंतरा असतो.

- (७) **चंद्रकांत (पतितपावन)** : देवलांच्या 'झुंझारराव' नाटकातील सुप्रसिद्ध अशा पद्यावरून या मात्रावृत्ताला 'चंद्रकांत' हे नाव पडले. त्याचे प्रारंभीचे चरण पुढीलप्रमाणे
- मात्रा २६ } चंद्रकांत राजाची कन्या तरुन रुपखाणी
- ८+८+८+२ } पतिव्रता सद्गुनी शहाणी, पतिही वाखाणी
- प | प | प | + } $\begin{array}{ccccccc} - & | & - & - & - & \circ & \circ & | & - & - & \circ & - & \circ & | & - & - & \circ & - & \circ \end{array}$
- १ २ १ २ २ १ २ १ २ २ १ १ २ २ २ २
- ८ ८ ८ २
- प प प +
- लक्षण: हे मात्रा वृत्त आहे. याच्या प्रत्येक चरणात २६ मात्रा असून त्यात प्रारंभी ८ + ८ + ८ अशी पदमाची तीन आवर्तने असतात.
- या वृत्ताला डॉ. माधवरराव पटवर्धनांनी 'पतितपावन' असे नाव दिले आहे.

- (८) सूर्यकांत : बालकवींची 'औदुंबर' ही कविता 'सूर्यकांत' वृत्तात
- (समुदितमदना) आहे. या कवितेचे शेवटचे दोन चरण पाहा:

- मात्रा २७ } झाकळुनी जळ गोड काळिमा पसरी लाटांवर
- ८+८+८+३} पाय टाकुनी जळात बसला असला औदुंबर

- प | प | प - - - ँ ँ | - ँ ँ ँ - ~ | - ~ - ~ - } + ~
 ~
 ~
- २ १ २ १ २ १ २ १ १ १ २ १ १ २ २ २ १ २
- ८ ८ ८ ३
- प प प + ~

• ९) साकी : (लवंगलता) नव्या मनूतिल नव्या दमाचा शूर शिपाई आहे

• मात्रा २८ } कोण मला वठणीला आणू शकतो ते मी पाहे

• ८+८+८+४} - | ॐ ॐ - ॐ - - - - - - - | - - - ॐ ॐ |

• प |प |प - +} २ १ १२ ११ २ २ २ २ १ १ २ २ २ २ २

• ८ ८ ८ ४

• प प प -+

• या वृत्ताला पटवर्धनांनी 'लवंगलता' हे नाव दिले आहे.

• जुन्या साकी वृत्तात तिसरा एक चरण आहे.

(१०) फटका : लोकांनी जगात कसे वागावे हे सांगण्यासाठी

- (हरिभगिनी) अनंतफंदी या कवीने जे उपदेशाचे फटके
- मात्रा ३० } मारले त्यावरून या वृत्ताला 'फटका' हे नाव
- ८+८+८+६ } मिळाले. याला माधवराव पटवर्धनांनी
- प |प |प - - + } 'हरिभगिनी' हे नाव दिले.
- अनंतफंदीच्या कवितेचे पहिले दोन चरण पुढीलप्रमाणे:

बिकट वाट वहिवाट नसावी धोपट मार्गा सोडु नको
संसारामधि ऐस आपुला उगाच भटकत फिरु नको.

- — — — — — ँ | ँ ँ ँ — — — — — ँ | ँ
- २ २ २ १ १ २ १ २ १ २ १ १ १ १ २ १ २
- ८ ८ ८ ६
- प प प - - +

- या वृत्ताला बालानंद जातीचा १४ मात्रांचा केव्हा केव्हा अंतरा असतो.
- पद्मावर्तनी अर्ध समजाती

(११) अक्रूर : 'अजि अक्रूर हा नेतो श्रीकृष्णाला' या जुन्या पद्यावरून

- (मात्रा २० हे नाव पडले. या वृत्ताच्या पुढील उदाहरणातील पहिले
- व १४) दोन चरण पाहा:

• बा नीज गडे नीज गडे लडिवाळा नीज नीज माझ्या बाळा

• — — | ॰ — ॰ — | — ॰ — — — — | — — ॰ — — |

• २ २ १ १ २ २ १ १ २ १ १ २ २ २ १ २ १ २ २ २ २

• ८ ८ ४ १०
४

- पहिल्या चरणात २० मात्रा व दुस-या चरणात १४ मात्रा असतात.
- अंतरा 'खडबड हे उंदिर करिती' अशा प्रत्येकी १५ मात्रांच्या तीन चरणांचा असतो.

१२) केशवकरणी : रामजोश्यांच्या प्रसिद्ध पद्यावरून या वृत्त

- मात्रा २७ व १६ } हे नाव पडले. त्याचे पहिले दोन चरण
- प | प | प | = + २७ } पुढीलप्रमाणे आहेत:

- क | प | = + १६ } केशवकरणी अद्भुतलीला नारायण तो कसा

• — — ॐ | — ॐ ॐ ~ — — | — — ॐ ॐ — | — ~ ~ ~

• ८ ८ ८ ३

- तयाचा सकल जनांवर ठसा

• — ॐ | ~ ॐ — ~ ~ ~ ॐ | — — ~

• ५ ८ ३

- याच्या पहिल्या चरणात ८ + ८ + ८ + ३ = २७ मात्रा असतात. व दुस-या चरणात ५ + ८ + ३ = १६ मात्रा असतात.

- केव्हा केव्हा १४ + ७ = २१ मात्रांचा अंतरा असतो.

१३) **मुद्रिका :** 'मुद्रिकेराम टाकुनी आलिस तू कशी' या जुन्या

• (मात्रा २१ व २७) पद्यावरुन या वृत्ताला हे नाव पडले. माधव जूलियन - ।प ।प । = + २१} यांची 'वृद्ध कवी' ही कविता या वृत्तातली आहे.

• - ।प ।प । - - ।- ।प । {+ त्याचे पहिले दोन चरण पुढीलप्रमाणे:

• = २७ का उठता खाली बसा तरुन मंडळी

• २ ।१ १ २ २ २ । १ २ १ ११ २ ।१ २

• १० ११

• उप चार ठेविता का हा ? समताच योग्य या स्थळी

• ११ । २१ २१२२ ।२ ।११ । २ १ २ १ २ ।१२

• १४ १३

• यातील पहिल्या चरण २१ मात्रांचा असतो. त्यांचे १० व ११ मात्रांचे दोन भाग पडतात. दुसरा चरण मोठा २७ मात्रांचा असून त्याचे १४ व १३ मात्रांचे दोन भाग पडतात.

१४) **नववधू** : कविवर्य तांबे यांच्या 'नववधू प्रिया मी बावरते' या पद्यावरून हे नाव पडले. त्याच्या पहिल्या कडव्यातील ओळी पुढीलप्रमाणे:

नववधू प्रिया, मी बावरते

$२+८+६=१६$ मात्रा

लाजते, पुढे सरते, फिरते ॥ ध्रु ॥

$२+८+६=१६$ मात्रा

कळे मला तू प्राणसखा जरि

$८+८+= १६$ मात्रा

कळे तूच आधार सुखा जरि

$८+८+= १६$ मात्रा

तुजवाचुनि संसार फुका जरि

$८+८+= १६$ मात्रा

मन जवळ यावया गांगरते

$२+८+ ६+= १६$ मात्रा

- यातील प्रत्येक चरणात १६ मात्रा असल्या तरी ध्रुवपदाच्या पहिल्या दोन ओळीत $२+८+६$ असे मात्रांचे गट पडतात.
- अंत-यामधील तीन ओळीत $८+८$ अशी पद्माची दोन आवर्तने येतात व चौथा मेळाचा चरण. त्यात ध्रुवपदासारखेच $२+८+६$ असे मात्रागट येतात.
- प्रत्येक चरणात मात्रा सारख्या असल्या तरी मोडणी भिन्न असल्यामुळेही विषमजाती होय.

१५) **प्रणयप्रभा** : नववधू व प्रणयप्रभा ही दोन वृत्ते जवळजवळ आहेत. प्रणयप्रभेतील कडव्याच्या शेवटच्या चरणात १६ ऐवजी १४ मात्रा असतात. उदा.

- किती मौज दिसे ही पहा तरी $२+८+६ = १६$ मात्रा
- हे विमान फिरते अधांतरी ॥ ध्रु. ॥ $२+८+६ = १६$ मात्रा
- खोल नदीतून कापित पाणी $८+८ = १६$ मात्रा
- मत्स्य धावतो चहु बाजूंनी $८+८ = १६$ मात्रा
- घारच अथवा फिरते गगनी $८+८ = १६$ मात्रा
- हुबेहुब हे त्याचपरी । $८+६ = १४$ मात्रा
- प्रणयप्रभेत ध्रुवपद व अंतरा यांतील मात्रा अनुक्रमे $(२+८+६) = १६$ मात्रा व $(८+८) = १६$ मात्रा, अशा सारख्याच आहेत; पण चौथा मेळाचा जो चरण आहे त्याच $८+६$ अशा १४ च मात्रा येतात. एवढाच काय तो फरक

- भृंगावर्तनी समजाती

१६) **जीवनलहरी** : आतापर्यंत आपण जी मात्रावृत्ते पाहिली तीत ८ मात्रांचा एक गट येई. पण काही मात्रावृत्ते अशी आहेत की त्यांच्या चरणांत ६।६ मात्रांचे गट पडतात. सहा मात्रांच्या एका गटाला 'भृंग' असे नाव आहे. कवी कुसमाग्रजांनी या प्रकारची विशिष्ट पद्यरचना केली व तिला 'जीवनलहरी' असे नाव दिले. त्यावरूनच या पद्यप्रकाराला 'जीवनलहरी' हे नाव मिळाले. याचे उदाहरण पाहा:

नगरातिल सद्गतांतुनि
लखलखती लाख दिवे
क्षणभर की स्थिर झाले
उल्कांचे दिव्य थवे

- २ २ २ । २ १ १२

- = ६ = ६

- या कवितेच्या प्रत्येक चरणात १२ मात्रा असून त्यात ६+६ मात्रांचे (भृंगाचे) दोन मात्रागट असतात. ही भृंगावर्तनी समजाती आहे.

छंद

- ओवी व अभंग हे मराठीतील सर्वात जुने व परंपरेने चालत आलेले असे लोकप्रिय छंद आहेत.
- ज्ञानेश्वर, एकनाथ, मुक्तेश्वर, रामदास इत्यादी संतांनी आपली कविता मुख्यतः ओवी छंदातच लिहिली आहे. सर्वच संतांनी अभंग लिहिले असले तरी **मानदेवास अभंगाचा प्रणेता** मानतात, मात्र तुकारामाने ते लोकप्रिय केले.
- तुकारामाच्या वह्या इंद्रायणीत बुडविल्या तरी त्या अ- भंग राहिल्या म्हणून तुकारामाच्या रचनेला **अभंग** मानतात. या दोन्ही छंदात पुष्कळसे साम्य आहे. रचनेच्या बाबतीत अभंग हा अधिक कार्टेकोर असून ओवीची रचना अतिशय शिथिल आहे.

१) अभंग

- अभंगाचे मुख्य प्रकार दोन (१) मोठा अभंग व (२) लहान अभंग
- **मोठा अभंग** – मोठ्या अभंगात चार चरण असून पहिल्या तीन चरणांत प्रत्येकी सहा अक्षरे व चौथ्या चरणात चार अक्षरे असतात. दुस-या व तिस-या चरणांच्या शेवटी यमक असते. उदा.-
- लक्ष्मण भावोजी । मागे, पुढे स्वामी । मज आहे धामी । ऐसे वाटे ॥
- केव्हा केव्हा मोठ्या अभंगाच्या चार चरणांतील पहिल्या तीन चरणात यमक असते.
- उदा.- रामदासांचा अभंग पाहा:-
- जाणावा तो ज्ञानी । पूर्ण समाधानी । निःसंदेह मनी । सर्वकाळ ॥

- **लहान अभंग** – लहान अभंगाला दोन चरण असतात व प्रत्येक चरणात सामान्यतः आठ अक्षरे असतात. क्वचित पहिल्या चरणात सहा किंवा सात अक्षरे असतात. दुस-या चरणात केव्हा केव्हा नऊ किंवा दहा अक्षरेही येतात. दोन्ही चरणांत यमक असते.
- एकनाथ व तुकाराम यांचे अभंग या प्रकारचे आहेत.
- जे जे बोले तैसा चाले । तो चि वहिले निवांत ।
अंगी असोनि जाणपण । सदा सर्वदा तो लीन ॥ - एकनाथ (८।८।९।८)
- अर्भकाचे साठी । पंते हाती धरिली पाटी ।
तुका म्हणे नाव । जनासाठी उदकी ठाव ॥ - तुकाराम (६।९।६।९)

२) ओवी

- ओवीला चार चरण असतात. पहिल्या तीन चरणांच्या शेवटी यमक असते. आधुनिक ओवीला तीनच चरण असतात.
- चौथा चरण लहान असला की त्याला **साडेतीन चरणी ओवी** म्हणतात. चरणांतील अक्षरांचे बंधन फारच शिथिल असते.
- ओवीच्या पहिल्या तीन चरणांतील प्रत्येकात पाचपासून पंधरापर्यंत अक्षरे असतात व चौथ्या चरणात पहिल्या तीन चरणांतील अक्षरांपेक्षा अधिक अक्षरे असत नाहीत.
- अलीकडच्या ओव्यांत प्रत्येकी आठ अक्षरांचे चार चरण असून दुस-या व चौथ्या चरणांचे यमक जुळविलेले असते.
- बहिणाबाई चौधरी यांच्या 'मन' या कवितेतील ओव्या या प्रकारच्या आहेत:

(१) मन वढाय वढाय । उभ्या पिकातलं ढोर ॥

किती हाकला हाकला । फिरी येतं पिकांवर ॥

- बहिणाबाई चौधरी (८।८।८।८)

- (२) आता विश्वात्मकें देवें । येणें वाग्यज्ञें तोषावें ।
तोषिनि मज द्यावें । पसायदान हें ॥ - ज्ञानेश्वर (८।८।७।६)
- (३) भक्तीस विकला भगवंत । भक्तांचें उच्छिष्ट काढित ।
रणांगणीं घोडे धूत । शेखी होत द्वारपाळ ॥ - एकनाथ (१०।९।८।८)
- (४) ग्रंथा नाम दासबोध । गुरुशिष्यांचा संवाद ।
येथ बोलिला विशद । भक्तिमार्ग ॥ - रामदास (८।८।८।४)

स्त्रीगीत ओवी –

- (५) पहिली माझी ओवी । पहिला माझा नेम
तुळशीखाली राम । पोथी वाची ॥ (८।७।७।४)

आधुनिक ओव्या –

(६) बाळ जातो दूर देशा । मन गेले वेडावून ।

आज सकाळपासून ॥

- गोपीनाथ (८।८।८)

(७) भ्रताराच्या राज्या । उणे ठेवीना रे देव ।

बहिणीच्या मनी । चोळीची आशा ठेव ॥

तांबे (६।८।६।७)

- ओवी आणि अभंग हे दोन्ही छंद बहुतेक सारखेच आहेत.
- अभंगाच्या तीनही चरणांत बहुतेक सारखी अक्षरे असतात. ओवीच्या तीनही चरणांत कमीअधिक अक्षरे चालतात. अभंगाच्या चार चरणांत एक खंड किंवा चौक होतो. अशा चार ते सहा खंडांचा एक संपूर्ण अभंग होतो व त्यात एखादे तत्त्व सांगितलेले असते.
- शेवटच्या पंक्तीत कवीचे नाव आढळते उदा. नामा म्हणे , तुका म्हणे , दास म्हणे. अभंगात उपान्त्य अक्षर तर ओवीत अंत्य अक्षर हेल काढून म्हटले जाते.
- अभंग व ओवी यांच्या म्हणण्याच्या चालीत फरक आहे. अभंग हे बहुशः पुरुषांच्या तोंडी भजनाच्या वेळी म्हटले जातात तर ओव्या विशेषतः बायकांच्या तोंडी झोपाळ्यावर बसून म्हटल्या जातात.

३) अनुष्टुभ्

गीताई माउली माझी । तिचा मी बाळ नेणता ।

पडता पडता घेई । उचलूनि कडेवरी ॥

• — ~ — ॰ ~ — ॰ ॰ — — — ॰ ~ — ॰ ~

- याच्या प्रत्येक चरणात आठ अक्षरे असतात व प्रत्येक चरणातील पाचवे अक्षर लघू असते. याच्या चरणांतील संख्या निश्चित ठरली असल्यामुळे हे मात्रावृत्त नव्हे.
- चरणातील लघुगुरुक्रम निश्चित नसल्यामुळे हे अक्षरगणवृत्त नव्हे. यातील प्रत्येक अक्षर दीर्घ उच्चारले जात नसल्यामुळे याला पूर्णपणे छंदही म्हणता येत नाही.
- अशी याची स्थिती आहे. हा छंद प्रथम वाल्मीकिऋषींच्या मुखातून क्रौंचवधाच्या प्रसंगी बाहेर पडला असे म्हणतात.

मुक्तछंद

- आपण आत्तापर्यंत असे पाहिले, की अक्षरगणवृत्तात रचना करताना कवीला अक्षरे , गण व यती यांचे बंधन पाळावे लागते.
- मात्रावृत्तांत किंवा जातींत रचना करताना मात्रांचे बंधन पाळावे लागते.
- छंदामध्ये थोड्या सैलपणाने का होईना, अक्षरांचे व यमकाचे बंधन तो पाळतो.
- पण वरील प्रकारचे कोणतेच बंधन न स्वीकारता कवी आपल्या भावना किंवा विचार वेगळ्या पध्दतीने मांडू शकतो .
- अशा प्रकारची रचना छंदोरचनेच्या अनेक बंधनातून मुक्त असते. म्हणून या रचनाप्रकाराला **‘मुक्तछंद’** (किंवा मुक्तछंद) असे नाव देण्यात आले आहे.

- मुक्तछंदात छोटे छोटे चरण असतात. त्यांना 'उपचरण' किंवा 'चरणक' असेही म्हणतात.
- हा चरणक सामान्यतः पाच किंवा सहा अक्षरांचा असतो. क्वचित तो चार किंवा सात अक्षरांचाही असतो. एका चरणक किती असावे याचे बंधन नाही केव्हा दोन तर केव्हा एका ओळीत चार चरणकही असू शकतात अशा किती ओळींचे कडवे असावे याचेही बंधन नसते.
- कल्पना, विचार आणि भावना पुरी झाली की कडवे संपते.
- मुक्तछंद हा लयबद्ध रीतीने व संथपणाने वाचावयाचा असतो .
- याचे वाचन आघातप्रधान असते. छंदातल्याप्रमाणे प्रत्येक अक्षराचा उच्चार दीर्घ करावयाचा असतो.
- अनेक आधुनिक कवी, विशेषतः नवकवी , आपली पद्यरचना या वृत्तात करतात. प्रौढ किंवा गंभीर भावना व विचार व्यक्त करण्यास हा छंद उपयुक्त वाटतो.

- कवी नारायण सुर्वे यांची मुक्तछंदातील 'दोन दिवस' ही कविता पाहो.

दोन दिवस वाट पहाण्यास गेले, दोन दुःखात गेले	८
हिशोब करतो आहे किती राहिले आहेत डोईवर उन्हाळे	७
शेकडो वेळा चंद्र आला. तारे फुलले, रात्र धुंद झाली	९
भाकरीचा चंद्र शोधण्यात जिंदगी बरबाद झाली	६

• मुक्तछंदः आणखी काही उदाहरणेः

१) “ वेगानं निघून जाताना निदान वळून तरी बघायचे होते
वस्ती जळत होती आणि आमचे हात वर होते.”

- लोकनाथ यशवंत

२) “ आपणच आपल्याला लिहिलेली
पत्रे वाचता वाचता
ओले होणारे डोळे पुसून
फडफडू द्यावीत वा-यावर पाने”

कार्यगट/ समिती	स्थापना	काय सांगितले
अलग	1977	-
लकडावाल	1989	कॅलरी उष्मांक ग्रामीण - 2400 शहरी - 2100
तेंडूलकर	2005-09	दरडोई मासिक खर्च ग्रामीण- 816 रु शहरी-1000रु
रंगराजन	2012-14	पाच व्यक्तीच्या कुटुंबाचा मासिक खर्च ग्रामीण- 4860 रु शहरी- 7035 रु

अक्र	गण	लघुगुरुक्रम	द्विमान	चिन्हांकित
१	य	यमाचा	०११	- S S
२	र	राधिका	१०१	S - S
३	त	ताराप	११०	S S -
४	न	नमन	०००	- - -
५	भ	भास्कर	१००	S - -
६	ज	जनास	०१०	- S -
७	स	समरा	००१	- - S
८	म	मानावा	१११	S S S